

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ-Нью-Йорк
2004

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ)

ВІД ПІДПІЛЛЯ ОУН ДО ЗАПІЛЛЯ УПА: ЕВОЛЮЦІЯ ОУНІВСЬКОЇ МЕРЕЖІ НА ПІВНІЧНО- ЗАХІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Ефективність діяльності УПА як і будь-якої армії, що є учасником військового конфлікту, значною мірою залежала від налагодження дієвої системи кадрового і матеріально-технічного забезпечення. Без допомоги цивільної мережі ОУН, як влучно зауважив Б. Крук (“Мелодія”), “УПА, що діяла понад десять років, не змогла б проіснувати навіть і десяти тижнів”¹.

До сьогодні, однак, еволюційні процеси, притаманні цій мережі (найвищим проявом яких стало формування запілля УПА), не були об’єктом спеціального дослідження, заснованого на достатній джерельній базі. Проблема тільки заторкувалася в окремих працях. Як правило, з’ясовувалися деякі фрагменти без спроб відтворення цілості.

Загальний каркасний огляд мережі ОУН як такої зроблено Ю. Тис-Крохмалюком та А. Русначенком. Перший дослідник намагався подати загальні особливості оунівської мережі, зокрема описати функції підпільних провідників та підзвітних їм керівників окремих напрямків діяльності (референтів)². А. Русначенко з’ясував схему поділу мережі ОУН(б) у Західній Україні станом на 1941 рік³. Деякі аспекти функціонування Служби Безпеки ОУН(б) розроблені Д. Веденєвим та В. Єгоровим, а Є. Прірва, Ю. Киричук, А. Кентій побіжно зупинилися на роботі окремих референтур. Перші два автори ґрунтовно зачепили основні напрями творення і діяльності СБ у 40–50-х роках, намагалися дослідити організаційну структуру, агентурно-інформативну роботу, слідчу практику, оперативно-бойову діяльність, в тому числі і в лавах УПА, виокремили найпоширеніші види документації СБ⁴.

¹ *Tys-Krokhmaluk Y. Warfare in Ukraine. – New York, 1972. – P. 75.*

² *Ibidem. – P. 51–54.*

³ *Русначенко А. Народ збурений. – К., 2002. – С. 22. О. Дарованець, І. Марчук, В. Мороз подають чисельність станиць та членів ОУН(б) у Волинській та Рівненській областях станом на липень 1941 р., див.: Дарованець О., Марчук І., Мороз В. Передвісник УПА – Володимир Робітницький // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 9 (654). – С. 37–38.*

⁴ *Веденєв Д., Єгоров В. Меч і Тризуб: Нотатки до історії Служби Безпеки Організації Українських Націоналістів // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. – № 2–4. – С. 485–503.*

Є. Прірва спробував подати загальну картину діяльності господарських референтур, зосередивши основну увагу на джерелах прибутків підпільної “господарки”. Але дослідник оминув такі проблеми, як: територіальні відмінності, структури господарської сітки, просопографічний фактор, ефективність діяльності господарських референтур у різних регіонах⁵ тощо. Так само в загальному плані розглянуті деякі аспекти діяльності господарських, організаційно-мобілізаційних референтур без виділення територіальної специфіки у дослідженні Ю. Киричука (утворення збройно-амуніційних та харчових пунктів⁶). Коротко оглянув структуру системи зв’язку ОУН–УПА в 1943 р. А. Кентій⁷. Дослідник не уточнив, у який саме відтинок часу в межах цього року така структура існувала і на якій території України. Як буде показано нижче, вона уподібнюється з тією, що існувала у запіллі УПА на Волині.

Досить фрагментарними і такими, що подають лише загальне тло для досліджуваної проблеми, є розвідки дослідників, які з’ясовували окремі моменти роботи мережі ОУН і запілля УПА на крайовому рівні. І. Ільюшин використав звіт окружного представника польського уряду в еміграції К. Банаха (“Ліновського”) про ситуацію на Волині станом на 7 жовтня 1943 р. Документ заторкує окремі моменти організації волинської мережі ОУН на початку 1943 р.⁸ Дослідник також припустив, що головний командир УПА “Клим Савур”, об’єднавши розрізнені збройні групи в УПА, “фактично підкорив своїй владі місцеві осередки ОУН, на території яких діяла УПА”. При цьому було висловлено припущення про існування особистого конфлікту між “Климом Савуром” і “Максимом Рубаном”, у зв’язку з чим перший “відмовився ввести до командування УПА Рубана”⁹. На жаль, автор обґрунтовує такі припущення опублікованими С. Кокіним витягами з протоколів допитів¹⁰. Проте, як добре відомо, свідчення, занесені до цих документів, давалися під примусом, а тому їхня достовірність сумнівна без коригування інформацією з інших джерел. З ініціативи “Клима Савура” приблизно у вересні 1943 р. на ПЗУЗ починає формуватися запілля УПА у вигляді реформованої сітки оунівського підпілля.

П. Мірчук спостеріг, що на землях дії УПА-Північ та УПА-Південь, на відміну від терену УПА-Захід, теренова сітка ОУН як запілля УПА була вже в 1943 р. повністю звоєнізована, “чим і встановила там тісніше пов’я-

⁵ Прірва Є. Проблеми господарсько-постачальної справи українського збройного підпілля // До зброї. – 1952. – Вип. 14 (27).

⁶ Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – С. 25–26.

⁷ Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 86.

⁸ Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С. 126.

⁹ Його ж. Антипольський фронт в бойовій діяльності ОУН і УПА (1939–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 100.

¹⁰ Див.: Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного Архіву СБУ. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 6.

зання військових відділів з цивільною сіткою”¹¹. Укладаючи довідник зі структури УПА, П. Содоль побіжно оглянув і окремі ділянки організації запілля як такого. Автор спостеріг, що на зміну об’єднанню станиць у підрайони в 1943 р. вони вже формували кущі¹². До речі, про аналогічний поділ районних організацій ОУН на кущі, а кущів – на станиці (осередки в селах) на Уманщині аргументовано пише Б. Черномаз¹³. І. Марчук назвав структуру військової округи № 3 (“Турів”), однієї з чотирьох на ПЗУЗ, описав деякі функції її керівників (котрими були: до серпня 1943 р. “Олег”, після серпня 1943 р. “Рудий”), подав псевдоніми окремих референтів запілля¹⁴.

М. Руцький, послуговуючись спогадами господарського референта Дубенського надрайону “Венуса”, описав окремі фрагменти роботи організаційно-мобілізаційного референта Острожчини (проведення мобілізації до УПА у навколишніх селах у травні 1944 р.), охарактеризував структуру господарської референтури Дубенського надрайону та її підреферентур, діяльність підприємств у запіллі, назвав справжні імена і псевдоніми командантів СБ того самого надрайону¹⁵. Боніст О. Клименко побіжно зупинився на підвалинах формування структури господарської референтури Рівненського обласного проводу ОУН у серпні 1943 р. Б. Прокоповичем (“Гнатом”) за дорученням “Клима Савура”. Таким чином він заторкнув одну з еволюційних змін, тобто формування господарської структури нового зразка, притаманної, як побачимо нижче, запіллю УПА. Але сюжет дослідника насамперед цінний тим, що заснований на невідомих раніше документах Державного архіву СБУ в Тернопільській області (справа 14314, том 1). Це вказує на перспективні напрямки архівної евристики¹⁶.

Виключно на мемуарній літературі базується стаття З. Служинської та Ю. Шашкова, у якій згадується діяльність “вищого центрального медичного курсу” на Волині під керівництвом “Уляни”¹⁷.

Жоден дослідник не порушив такого питання, як особливості поширення на Волині і Поліссі мережі Народно-Визвольної Револьюційної Організації. Такі проекти насправді були. Вони орієнтовно датуються серпнем–вереснем 1944 р.

¹¹ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – С. 37.

¹² *Содоль П.* Українська Повстанська Армія. 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 32.

¹³ *Черномаз Б.* Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941–1945 рр. – Умань, 2002. – С. 107.

¹⁴ *Марчук І.* Воєнна округа (група) “Турів” (Виникнення і еволюція) // Воля і Батьківщина. – 1997. – № 3. – С. 39–43.

¹⁵ *Руцький М.* Голгофа. – Нетішин, 1994. – С. 84, 168.

¹⁶ *Клименко О.* Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1942 років. – Тернопіль, 1999. – С. 55–56.

¹⁷ *Служинська З., Шашков Ю.* Катерина Зарицька – організатор мережі вишколів підпільного Українського Червоного Хреста (УЧХ) // Визвольний шлях. – 2000. – Кн. 5. – С. 57.

Проблема поступової заміни запілля УПА оунівською мережею на ПЗУЗ, що відбувається орієнтовно у листопаді–грудні 1944 р., в історіографії фактично була лише поставлена (П. Мірчук, А. Кентій, І. Валаханович¹⁸).

Єдиним напрямком діяльності оунівської мережі і запілля УПА на ПЗУЗ, який став об'єктом ґрунтовних досліджень, є функціонування Служби Безпеки. О. Веденєєв та В. Єгоров, автори проникливої статті з цієї тематики, сформували представницьку джерельну базу на основі документів з фондів архівів СБУ (окремі справи з фондів 2, 6, справи 5, 17, 20–22 з ф. 13 ДА СБУ у м. Києві, справа 14629 з ДА СБУ в Івано-Франківську¹⁹) та мемуарів²⁰, що дозволило рельєфно реконструювати як структуру СБ в цілому, так і окремі напрямки її діяльності на ПЗУЗ.

Як бачимо, комплексне дослідження ОУН на Волині, трансформацію мережі ОУН в запілля УПА і, власне, саме запілля УПА є актуальними дослідницькими проблемами. Відправним пунктом для такого дослідження має стати формування самодостатньої джерельної бази. На сьогодні корпус уведених до наукового обігу джерел обмежується мемуарами, у яких є побіжні згадки з відповідної проблеми (спогади М. Скорупського, П. Хуртовини, С. Хмеля, М. Подворняка, М. Гордієнка²¹ та інших), а також частиною документальної складової потенційної джерельної бази. Зокрема, в рамках серійної археографічної публікації “Літопис УПА” (нова серія) у томах 2–4 опублікована низка документів, що вийшли з надр діловодства вищої ланки запілля УПА, власне УПА як військової одиниці, радянських партизанських з'єднань, партійних органів. Основними джерелами знахідок для упорядників були фонди 3833 “Крайовий провід організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях”, 3838 “З'єднання північних груп УПА (УПА–Північ)” Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО), фонди 57 “Колекція документів з історії комуністичної партії України”, 62 “Український штаб партизанського руху”, 65 “З'єднання партизанських загонів Житомирської області” Центрального державного архіву громадських об'єднань (далі – ЦДАГО),

¹⁸ Див.: Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – С. 236; Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. – С. 139; Валаханович І. Підпілля ОУН на території Білорусі в 1944–1945 рр. // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 58–59.

¹⁹ Див.: Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і Тризуб: Нотатки до історії Служби Безпеки Організації Українських Націоналістів.

²⁰ Йдеться про спогади таких авторів: Скорупський М. Туди, де бій за волю (Спогади курінного УПА Максима Скорупського-Макса). – К., 1992; Шуляк О. В ім'я правди (До історії повстанчого руху в Україні). – Роттердам, 1947; Мартович О. Сучасний український національно-визвольний рух. – Мюнхен, б. р.

²¹ Окрім названого твору М. Скорупського, див.: Хуртовина П. Під небом Волині. – Вінніпег, 1952; Хмель С. Українська партизанка. – Лондон, 1959; Подворняк М. Вітер з Волині. – Вінніпег, 1981; Гордієнко М. З Волинських і Поліських рейдів (Із дій УПА–Північ). – Торонто, 1959.

фонд Р-30 “УПА” Державного архіву Рівненської області (далі – ДАРО)²². Варто відзначити і опублікований С. Кокіним уже згадуваний покажчик протоколів допитів підозрюваних у причетності до УПА, зокрема на ПЗУЗ. Перший том цього покажчика складають анотації із багатотомних справ № 372, 376 колекції (фонду) друкованих видань Державного архіву СБУ у м. Києві²³. Заслуговує на увагу як цінне зібрання архівних документів (деякі з яких стосуються діяльності ОУН–УПА на ПЗУЗ) упорядкований В. Сергійчуком збірник “ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали”. У ньому автор використав як оунівські (звіти підпільників ОУН), так і радянські документи (розвідзведення і розвіддонесення УШПР про УПА, спецповідомлення УШПР, доповідні записки, витяги з протоколів допиту, інформації, наприклад, секретаря Рівненського обкому партії, довідки НКВС про боротьбу з українськими націоналістами тощо). Оунівські документи виявлені у фонді 3833 ЦДАВО, решта джерел – з фондів 1 “ЦК Компартії України”, 62 “Український штаб партизанського руху” ЦДАГО²⁴.

Однак поза рамками археографічних публікацій залишилися наявні у названих вище архівних фондах документи середніх і низових структур підпілля ОУН, надрайонних, районних, кущових та станичних організацій запілля УПА.

Джерельна база цієї статті охоплює як уведені до наукового вжитку джерела, так і знайдені шляхом архівного пошуку у фондах 3833, 3838 ЦДАВО, а також у фонді 3967 “Комендант військового району “Іскра” Української Повстанської Армії” ЦДАВО, фонді Р-30 (описи 2, 3) “УПА” ДАРО. Використано також окремі матеріали з фонду Р-1021 “Волинський провід організації українських націоналістів” Державного Архіву Волинської області (далі – ДАВО), одиничні упівські трофейні і радянські документи з фонду 57 ЦДАГО.

Основну увагу зосереджено на документації ВО “Заграва”. Масив документації з цієї військової округи порівняно з іншими військовими округами на ПЗУЗ найкраще зберігся. Документи з ВО “Турів” збереглися у значно меншому об’ємі і, як правило, у вигляді вкраплень у фондах 3833, 3838 ЦДАВО, 57 ЦДАГО, Р-1021 ДАВО.

Документація з ВО “Богун” досить повно представлена у фонді Р-30 ДАРО, але містить значні інформаційні лакуни щодо діяльності структур упівського запілля в окремих надрайонах. На належному рівні представлена лише документація рівня округи, яка врегульовує різного роду питання, пов’язані із запіллям.

²² Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА і запілля. 1943–1944. – К.; Торонто, 2000. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: Директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959; – К.; Торонто, 2000. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. 1943–1959.

²³ Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА...

²⁴ Див.: Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996.

Наслідки архівних пошуків дозволили суттєво розширити джерельну базу. Що важливо, залучені документи середньої та низової ланок ОУН та запілля УПА. Також віднайдено низку невідомих раніше джерел, що походять з проводів військової округи “Заграва” та сусідніх військових округ “Турів” та “Богун”. Серед них: недатований наказ “Мирона” (в заступництві за коменданта запілля) у справі припинення будь-яких акцій проти мельниківців²⁵, наказ ч. 4 “Корнія” (за коменданта СБ ВО) про створення диверсійних груп у разі відходу німців, датований 17. IX. 1943 р.²⁶, наказ ч. 32 господарського референта ВО “Заграва” “Зубатого” про нормування видачі продуктів і ощадність, розпорядження господарського референта про негайну організацію на місцях виробництва промислових виробів від 20. IX. 1943 р.²⁷, господарські інструкції для проведення заготівельних операцій у господарських відділах УПА²⁸, додаток № 1 до неустійненого документа про порядок обліку харчових пунктів у запіллі УПА²⁹, візирець річного звіту (організаційного, господарського, з праці УЧХ) для району³⁰ та інші.

У цілому вдалося сформувати досить представницьку сукупність джерел, яка дозволяє ґрунтовно дослідити еволюцію структури оунівського підпілля і запілля УПА на ПЗУЗ в 1943 – упродовж 1944 рр. Особливо детально можна прослідкувати еволюційні процеси, які відбувалися на Сарненщині, Костопільщині, Столинщині та в окремих місцинах Західної Волині.

Підпілля ОУН

Хронологічні межі виявленого комплексу документів оунівського підпілля на ПЗУЗ охоплюють серпень 1942 – вересень 1943 рр. Більшість з використаних джерел уводяться до наукового вжитку вперше. Використані такі види документів: накази провідників (комендантів) рівня району, місячні звіти провідників (комендантів) округ, районів, організаційні звіти провідників району, суспільно-політичні звіти (або суспільно-політичні огляди, огляди суспільно-політичних подій), що походять з різних округ, числовий звіт з терену. Однак документи містять інформацію про кількість осередків підпілля не на всіх теренах краю. На жаль, ні виявлені, ні опубліковані джерела не конкретизують меж адміністративних одиниць мережі ОУН. У цих документах, на відміну від аналогів періоду запілля, якщо і містяться повідомлення про деякі населені пункти, то вони дуже скупі. Пізніше ж, особливо завдяки початку складання в запіллі т. зв. “інформацій” про події, відомостей про “оселі” (населені пункти – за оунівською термінологією)

²⁵ ДАВО. – Ф. Р-1021. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 29.

²⁶ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 244.

²⁷ Там само. – Спр. 109. – Арк. 62.

²⁸ ЦДАГО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 1–4.

²⁹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 28.

³⁰ ДАВО. – Ф. Р-1021. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4.

більшає і з'являється можливість проведення історико-географічних досліджень.

Документи про роботу оунівського підпілля в окремих місцинах Волині та Полісся дуже розпорошені по фондах різних архівосховищ західного регіону України та м. Києва. Цей фактор ускладнював загальну евристику. Про зміст окремих справ не можна судити правильно з їхніх заголовків у описах. Наприклад, справа 60 “Місячні і тижневі звіти кущів “Луг” та “Річка” з надрайону “Гало” (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1) насправді містить не документи з округи, а згодом з надрайону “Гало” за листопад 1942 – травень 1944 рр., а документи кущового та станичного рівня про розвиток мережі ОУН на ЗУЗ, що підтверджують посилення на населені пункти, яких на Волині та Поліссі немає і не було: Бібрка, Бориничі, Стріліска і т. п. Округа “Гало” насправді охоплювала окремі північні землі Рівненщини і мала свій центр на території БРСР, поділяючись на райони і підрайони. Перша згадка про наявність куща вже у надрайоні “Гало” в документах, виявлених нами, датована 15 листопада 1943 р. Також матеріали з деяких архівних справ за своїм змістом не відповідають назві справи. Для прикладу, серед документів справи 59 “Звіти комендантів військових районів, що входять до надрайону “Долина” (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1) є й такі, що походять з терену “Байрак” у Західній Волині (наказ “Миколи” від 7 серпня 1943 р.), а загальні звіти про роботу в теренах “Кодак” і, ймовірно, “Хортиця” можна побачити серед документів справи 279 “Інструктивний матеріал і відозви Краєвого і окружних проводів юнацтва та звіти про роботу юнацтва” (ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1).

Проведемо аналіз джерельної бази оунівської мережі на ПЗУЗ під кутом зору з'ясування наступних характеристик:

- територіально-адміністративна вертикаль сітки ОУН;
- відмінне у структурі адміністративно-територіальних одиниць ОУН на Костопільщині, Столинщині, з одного боку, і у західній частині Волині – з іншого (поділ на підрайони чи кущі як об'єднання кількох сіл у межах району);
- рівні походження документів та ступінь конкретизації джерелами кожного рівня місць їхнього походження;
- особливості позначення назв теренів в оунівській документації з різних місцевостей краю;
- розшифрування криптонімів теренів оунівського підпілля;
- кодування імен та прізвищ працівників підпілля;
- регіональні відмінності структури звітів (найчисельніший різновид джерел до вивчення еволюції мережі ОУН на ПЗУЗ);
- чисельність працівників мережі і кількість охоплених організаційною сіткою населених пунктів, статевий і соціальний склад працівників;
- специфічні особливості розвитку мережі підпілля на окремих землях ПЗУЗ: Столинщині, Костопільщині, Камінь-Каширщині (діяльність пропагандистів, господарської, жіночої, юнацької сіток).

Джерела дають підстави стверджувати, що на ПЗУЗ територіально-адміністративна вертикаль включала такі елементи: округа–терен–район–підрайон. Брак джерел не дозволяє реконструювати цілісний вигляд сітки. Більше того, невідомо, чиї назви адміністративно-територіальних утворень (округи) – німецькі чи власні – мали на увазі оунівці, згадуючи про них у виявлених нами документах, оскільки вихідних даних у документах такого роду (хто автор, з якого оунівського проводу і т. п.) майже зовсім немає. Практично усі з оунівських документів за першу половину 1943 р. відрізняються від документів, виданих пізніше, тим, що у них може вказуватись місяць видання, але найчастіше не вказується рік укладання. Інформація про номенклатуру округ в основному подана в місячних звітах провідника округи, суспільно-політичних звітах, оглядах суспільно-політичних подій, т. зв. “вістках” з деяких округ. З них та деяких інших документів дізнаємося про існування Костопільської, Рівненської, Сарненської, Столинської, Корецької, Луцької, Володимирської і Горохівської округ³¹. Найраніші із відомих на сьогодні згадок про окремі округи містяться в таких документах: про Столинську (під закодованою назвою) – у звіті за місяць серпень 1942 р. провідника округи; Костопільську, Сарненську – в огляді суспільно-політичних подій за місяці квітень–травень 1943 р.; Рівненську, Корецьку – відповідно у вістках з Рівненської та Корецької округ (без дати й підп., але орієнтовно це 1943 р.); Луцьку – в суспільно-політичному звіті за місяць квітень того ж року; та про Володимирську й Горохівську – в огляді суспільно-політичних подій за місяць травень 1943 р.³² Провести демаркацію округ поки що теж неможливо.

Серед теренів нижчого рівня у джерелах фігурують Костопільський, Березненський та Деражненський, які входили до складу Костопільської округи. Про це можна судити зі звіту провідника терену ч. 1 (району “Калина”) “Ворони” за час від 1 березня 1943 р. до 20 березня 1943 р., звіту провідника терену “Беріг” “Сокіри” за час від 1 квітня 1943 р. до 30 квітня 1943 р., організаційного звіту з терену “Лісний” “Залізняка” за місяць липень 1943 р., місячного звіту коменданта терену району “Лісний” “Залізняка” за час від 1 вересня 1943 р. до 25 вересня 1943 р.³³ Окрема сукупність

³¹ Див.: ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 91–92; ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 5; Спр. 128. – Арк. 1; Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 4–22; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 86–87; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 354. – Арк. 42–53.

³² ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 4–7; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 91–92; ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 5; Спр. 130. – Арк. 5; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 354. – Арк. 42–53; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 86–87.

³³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 1; Спр. 29. – Арк. 5–6; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 4, 44. Наше припущення про належність до Костопільської округи теренів “Калина” і “Беріг”, починаючи з березня–квітня 1943 р., й терену “Лісний” – з серпня того ж року, спирається на архівні дані, за якими з-поміж

джерел походить з Любашівського, Седлиського, Камінь-Каширського, Ковельського районів³⁴, розташованих західніше (датовані червнем–серпнем 1943 р.). Нам не вдалося встановити, до яких округ (чи округи) найвірогідніше належали терени з цього переліку.

Умовно кажучи, у східних теренах ПЗУЗ, зокрема на Костопільщині, до серпня–вересня 1943 р. райони поділялися на підрайони. З документів можна довідатись і про існування окремих підрайонів районів, приміром, підрайонів “Басейн” (липень–серпень 1943 р.)³⁵, “Яр” (серпень 1943 р.), які найвірогідніше були складовими району “Іскра” (Костопіль). Характерною особливістю оунівської мережі на західних теренах був поділ районів на куці та станиці, принаймні вже з літа 1943 р. Про це повідомляє, наприклад, звіт за місяць з Седлиського району за час від 20 червня до 20 липня 1943 р.³⁶, наказ для терену “Миколи” від 7 серпня 1943 р.³⁷, який на момент видання наказу був, очевидно, провідником Камінь-Каширщини.

За своїм розвитком оунівська мережа, яка розвинулась західніше, зокрема на Камінь-Каширщині, відставала від тієї, що діяла на Костопільщині, Столинщині.

Традиційним для мережі ОУН на ПЗУЗ, принаймні від серпня 1942 р., було кодування назв територіальних ланок підпілля. Наприклад, від серпня 1942 р. відомо про існування округи “Зелень”, назва якої у вересні того ж року змінилась на “Гало”. Ця округа охоплювала восени 1942 – в серпні 1943 рр. райони “Нива” (№ 1, Столинський), “Пуща” (№ 2, Висоцький), “Смерть” (№ 3), “Багно” (№ 4)³⁸, тобто і деякі північні землі сучасної Рівненської області. У сучасній Рівненській області є також Сарненський район. Землі цього району входили до Сарненської округи, яка у липні 1943 р. була відома під назвою “Лісова Пісня”³⁹. Позначалися криптонімами, а подекуди і номерами окремі райони округ, як от Костопільської округи (теж на Рівненщині) – Костопільський (?) (№ 1, “Калина”, березень 1943 р.), що з серпня, очевидно, був перейменований на “Іскру”, Березненський (“Беріг” у квітні 1943 р.), Деражненський (№ 1 “Лісний”, у серпні 1943 р.)⁴⁰.

їхніх провідників (“Ворон”, “Сокіра”, “Залізник” відповідно) вже у серпні 1943 р. перший очолив Костопільський надрайон, а двоє інших – Березненський та Деражненський райони цього надрайону.

³⁴ Див.: ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 6–8, 21; ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 3–4.

³⁵ Див.: ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 4, 8; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 3.

³⁶ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 8.

³⁷ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 6.

³⁸ Там само. – Спр. 58. – Арк. 4–7, 10–11. Про поділ округи “Зелень” (“Гало”) свідчить аналіз 6 документів: Там само. – Арк. 4–22.

³⁹ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 1.

⁴⁰ Таке розшифрування криптонімів підтверджується документами запліла УПА. Співставляємо документи: звіт провідника терену з району “Беріг” за квітень 1943 р. і місце з орієнтаційного денника команданта Костопільського надрайону, де йдеться про

Підрайон № 1 району “Іскра” мав назву “Басейн”, принаймні у липні–серпні 1943 р., терен № 3 цього ж району у серпні 1943 р. був відомий під назвою “Яр”⁴¹. Іноді траплялось співпадання назв окремих клітин оунівського підпілля і запілля УПА⁴², як і, до речі, псевдонімів їхніх працівників.

Особливістю діловодної традиції тієї частини ПЗУЗ, у межах якої виникне ВО “Турів”, було позначення у заголовках документів словом “терен” назв усіх місцевих ланок оунівського підпілля (округа, район, підрайон⁴³) та запілля згодом, у результаті чого в кожному конкретному випадку важко встановити їхню взаємозалежність, а також прив’язку до певної місцевості. Паралельно з цим на східніших землях Волині і Полісся, де сформується ВО “Заграва”, “теренами”, окрім власне відповідного криптоніма, позначалися до осені 1943 р. окремі райони і підрайони. У документах сітки запілля місця походження документів просто позначалися словами: “округа”, “надрайон”, “район”, “кущ” і т. д. Як правило, у такого роду джерелах псевда районів не вказувалися, а подавалося скорочення їхньої назви до першої літери⁴⁴.

Кодувалися також імена та прізвища працівників оунівської сітки Волині і Полісся, як і в цілому по Україні⁴⁵. Завдяки авторським автографам на документах можна з’ясувати, що провідником округи “Зелень” у серпні

район “Беріг” (ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 5–6; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 56). Перелічені райони належали до Костопільської округи (під сумнівом лише терен “Калина”), а зі створенням системи запілля – до Костопільського надрайону “Долина”.

⁴¹ ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 4; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 3. Цікаво, що останній документ, хоч і підписаний “провідником”, а не командантом терену, але вже повідомляє про наявність куща. Бачимо також і зміну назви – з “підрайон” на “кущ”.

⁴² Криптонімом “Болото”, наприклад, спочатку позначали округу, куди, зокрема, входив Турійський район, тобто швидше над усе Ковельську (ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 19). Саме таку назву у липні 1943 р. матиме Ковельський надрайон військової округи “Турів” (Там само. – Арк. 19). У серпні–листопаді 1943 р. назву “Болото” мав Пинський надрайон ВО “Заграва” (Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 124). Схожа ситуація з криптонімом “Луг”, яким позначався один з оунівських кущів на ЗУЗ у липні 1943 р. (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 60). Так називався один з чотирьох районів у надрайоні “Гало” (Столинщина) військової округи “Заграва” станом на жовтень 1943 р. (Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 280).

⁴³ Див., наприклад, суспільно-політичний звіт з терену “Кодак” (Ковельської округи) за 20 серпня – 20 вересня 1943 р. (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 24), наказ для терену “Байрак” “Миколи” від 7 серпня 1943 р. (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 6), а також документи запілля: звіт за місяць з терену “Байрак” “Миколи” за 14 грудня 1943 р. (Там само. – Арк. 148–152), звіт за місяць з терену “Корт” і Матіївський район неустійненого надрайону команданта запілля “Гамалії” за 4 грудня 1943 р. (Там само. – Арк. 139–141).

⁴⁴ До терену “Хортиця” входили у вересні 1943 р. такі райони: Т., П., Г., М., Я., К., С., З., Ж., Д. (ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 71).

⁴⁵ Окремі псевдо мали загрозливе звучання, наприклад “Сталін”, “Сокіра”.

1942 – січні 1943 рр. був “Крук”⁴⁶, терену “Калина” у березні 1943 р. – “Ворон”, терену “Беріг” у квітні того ж року – “Сокіра”, станом на 20 серпня 1943 р. провідником терену “Лісний” був “Залізник”, керував тереном № 1 району “Іскра” в тому ж місяці “Хома”⁴⁷. На прикладі поданих вище документів з Костопільщини можна встановити, що райони поділялися на підрайони доти, доки ними керували “провідники терену”, а коли райони стали ділитися на кущі, їхні керівники почали називатися “командантами”. На противагу цьому, документи із західної частини Волині підписувалися авторами, як правило, без вказівки їхньої посади. Тому, щоб ці посади визначити, слід виходити зі змісту кожного документа⁴⁸.

Серед документів, які регламентували роботу різних ділянок підпілля, чільне місце належало наказам. Перший з наказів крайового проводу ОУН, згадку про який вдалося виявити, датований 10 січня 1943 р. У ньому, зокрема, йшлося про заборону для активу та членів організації палити тютюн і пити алкоголь⁴⁹. Провідник терену “Беріг” “Сокіра” у своєму звіті з терену (району) за квітень 1943 р. повідомив про отримання ним наказів і зарядження від “Костомарова” і “Грома”. Складається враження, що ці особи були діловими зверхниками працівників такого рангу, як “Сокіра”, і походили, напевне, з округи. Від першого з них він 18 квітня отримав наказ про налагодження праці організації у своєму терені, зв’язку; у ньому йшлося також про надсилання щоденних інформацій. Наказ “Грома” за 24 квітня визначив напрямні пропагандивної роботи “Сокіри” – поширення серед людей у свята “летючок”, проведення відчитів⁵⁰. Накази, видані “Сокірою”, але вже в ранзі провідника терену, визначали такі питання, як конспірація акцій, організація самооборони у випадку нападу німців, облік зброї у терені, будівництво криївок, збірки грошей і військових речей⁵¹.

Як бачимо, вже в березні–квітні 1943 р.⁵², коли процес утворення відділів майбутньої УПА ставав масовим, мережа існуючих і новостворених

⁴⁶ Підпис “Крук” стоїть у звітах за місяць з округи “Зелень” (“Гало”) за період з серпня 1942 р. до січня 1943 р. не в кінці, а в заголовку (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 4–22). Це також ознака інших документів оунівської сітки Костопільщини, Столиничини. В документах із Західної Волині така особливість не простежується.

⁴⁷ Див., відповідно: ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 1; Спр. 29. – Арк. 5–6; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 4; ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 8.

⁴⁸ Саме таким чином “Біловицький” завірив звіт з району Любашів 25 липня 1943 р. (ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 21).

⁴⁹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 5.

⁵⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 6.

⁵¹ Там само. – Арк. 6.

⁵² Плахта “Спис осіб, що відійшли до УПА із селей по району ч. 50” (Рівненський надрайон, ВО “Богун”), складена орієнтовно наприкінці грудня 1943 р. організаційно-мобілізаційним референтом району, містить справжні імена мешканців району, які долучилися до перших відділів УПА в лютому–травні 1943 р. Там є згадки про відділи Остапа, Садиби, Гамалії, Узбека (ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 7–9).

оунівських організацій, принаймні в окремих ділянках Костопільщини, починає малими кроками переорієнтовуватися на задоволення їхніх потреб. Це буде визначати її роботу і надалі.

За окремими винятками (як от наказ провідника району “Іскра” від 22 червня 1943 р., який заборонив мародерство в терені⁵³), накази, які визначали роботу оунівського підпілля ПЗУЗ рівня округ, районів, підрайонів не дійшли до нашого часу. Про накази крайового та окружного рівня є згадки у документах іншого роду, як, наприклад, цитований вище звіт “Сокіри”. Тому ми не можемо визначити особливості структури наказів. Відомо про те, що вони не нумерувались (як накази у запіллі ПЗУЗ), регулювали широке коло питань, тоді як у запіллі простежується тенденція до нормування кожним наказом якогось одного питання.

Значно об’ємнішими за кількістю, змістом, різноманітнішими за формою були звіти. Ці своєрідні зведення працівників підпілля про виконану роботу дають можливість прослідкувати, як поступово розширювалась підпільна сітка ОУН, доки не почала переростати у систему запілля УПА. Крім того, можна приблизно встановити за структурою звітів ті інструкції, які не дійшли до нашого часу і визначали якою буде ця структура, причому у різні проміжки часу.

Порівняємо чисельність членства ОУН у різних районах Волині та Полісся і кількість охоплених організаційною сіткою населених пунктів у серпні 1942 – серпні 1943 рр.⁵⁴ В районах округи “Гало” на момент її перейменування у вересні 1942 р. чисельність членів організації зросла до максимуму. Це видно з таблиці 1⁵⁵:

Таблиця 1. Зміни кількісного складу мережі ОУН на Столинщині у серпні 1942 – січні 1943 рр. (в чол.)

район	VIII	IX	X	XI	XII	I
“Нива”	41	70	49	53	53	52
“Пуща”	38	65	41	47	47	47
“Смерть”	–	4	3	6	6	6
“Багно”	3	7	4	5	4	4

У межах Костопільської округи у терені “Калина” в березні 1943 р. працювало 123 члени ОУН, у районі “Беріг” в квітні того ж року – 174, тоді як у районах “Іскра” та “Лісний” у серпні–вересні – вже 354 і 203 особи відповідно⁵⁶. Таким чином, прослідковується поступове зростання чисель-

⁵³ ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.

⁵⁴ Брак документів не дозволяє зробити таке порівняння по округах.

⁵⁵ Складена на основі повідомлень місячних звітів з округи “Зелень” (“Гало”) провідника “Крука” (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 4–22).

⁵⁶ Порівняємо документи: Там само. – Спр. 59. – Арк. 5, 44, 45; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 5–6.

ності працівників сітки ОУН на Волині з часом, більша концентрація робітників такого плану в густіше заселених місцинах, віддаленіших від кордону з БРСР.

“Нива” – єдиний район Столинської округи на землях української частини Полісся, котрий утримував за собою лідерство за чисельністю охоплених організаційною мережею “осель” (населених пунктів). Деталі подані у таблиці 2⁵⁷:

Таблиця 2. Зміни у кількості охоплених організаційною мережею населених пунктів у районах Столинської округи (серпень 1942 – січень 1943 рр.)

район	VIII	IX	X	XI	XII	I
“Нива”	22	25	23	23	22	22
“Пуща”	12	13	15	15	14	14
“Смерть”	1	2	2	3	3	3
“Багно”	1	3	3	3	3	3

На терені “Калина” (березень 1943 р.) організаційною сіткою було охоплено 24 населені пункти, в районі “Беріг” (станом на квітень) – 30. У 28 і 56 населених пунктах, що розташовувалися, відповідно, у районах “Лісний”, “Іскра” (серпень–вересень 1943 р.) також існувала оунівська мережа⁵⁸. Рівень охопленості сіл у межах округи “Гало” до початку 1943 р. становив таким чином у середньому 39%, на Костопільщині у серпні–вересні 1943 р. цей показник сягав 80%.

Протягом 1943 р. зростає кількість залучених до роботи організації жінок. Якщо у теренах “Калина” та “Беріг” у березні–квітні 1943 р. працювало по 19 жінок у кожному, то у теренах “Іскра”, “Лісний”, але вже у серпні–вересні 1943 р., цей показник зріс до 107 і 80 осіб відповідно⁵⁹. В ОУН(б) на Костопільщині також більше селян, менше інтелігенції⁶⁰.

Форми звітів із західної та східної частин Волині відрізнялись один від одного. Приміром, практично кожен звіт провідника округи “Гало” за місяць складався з двох частин: організаційного і суспільно-політичного. У першій частині наводився перелік номерів та криптонімів районів округи, вказувалися чисельність “друзів” (членів ОУН даної місцевості), юнацтва, активу, кількість охоплених і неохоплених сіл. Друга включала у себе характеристику окупаційної влади в терені, зокрема поліції та її відношення до українського населення, описувалися настрої у середовищі духовенства. В ній водночас наводилася чисельність гуртків, йшлося про рівень розвитку

⁵⁷ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 4–22.

⁵⁸ Див. прим. 56.

⁵⁹ Див. прим. 56.

⁶⁰ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 45, 44.

шкільництва, описувалася робота у галузях “безпеки”, “військового зв.”, “пропаганди”, “господар зв.”, жіночої ділянки⁶¹. У серпні 1942 р. повідомлялось про створення в окрузі перших груп суспільників для ведення агітації серед населення, початок роботи жіночої організаційної сітки⁶². У жовтні 1942 р. з’явилася сітка юнацтва⁶³. Поряд з появою таких нововведень продовжує чинність господарська мережа.

Щодо Костопільщини, то відомо про районні організаційні звіти, звіти за місяць провідників (командантів) терену. Один зі звітів першої категорії, що походить з району “Лісний” і датується липнем 1943 р., складається з таких розділів: назва терену, стан осель, стан членства, вишколене членство, стан юнацтва, вишколене юнацтво, чисельність сходин, стріч, просвіт, “ж. с. у.”, пожежних сторож, аматорських і співочих гуртків, церков, могил. Однак у цьому документі констатується, що “Просвіти”, “ж. с. у.”, пожежні сторожі, аматорські та співочі гуртки вже “не існують”⁶⁴. До речі, ці позиції пустують і у звітах за місяць командантів терену “Іскра” “Невмирущого” й терену “Лісний” “Залізняка” (серпень–вересень 1943 р.), тоді як у схожого роду документах з теренів “Калина”, “Беріг” (березень–квітень 1943 р.) вони заповнені.

Отже, у другій половині 1943 р. у звітах оунівського підпілля зникає звітність про культурно-масову роботу. Натомість починає обліковуватися число вишколених серед членства та юнацтва, кількість проведених сходин та стріч, що свідчить про організацію такої роботи. Якщо у липні 1943 р. в р-ні “Лісний” працювало лише 20 вишколених осіб, то у вересні 1943 р. відбулось 2 вишколи, 26 сходин, 9 стріч⁶⁵. Як буде йтися далі, вишколення працівників і агітація населення були прерогативою політичних референтур різних рівнів у запіллі, тому на підставі вищезгаданих документів можемо твердити про зародження такого виду роботи на Костопільщині вже у липні 1943 р.

Якщо раніше функції господарської сітки підпілля ОУН на ПЗУЗ полягали лише у збиранні членських та добровільних внесків у грошовій та натуральних формах, грошей за розповсюджену у терені літературу⁶⁶, то у серпні–вересні 1943 р. починають надходити прибутки від роботи “своїх” підприємств. У районі “Лісний”, для прикладу, було отримано 721 карб. від 4 підприємств, а в р-ні “Іскра” – 1695 карб. від 12 підприємств⁶⁷. Такі “підприємства”, на яких виготовлялися кустарні вироби, діяли переважно у недоступних для ворога закутках Волині та Полісся. Як з приводу цього влучно зауважив П. Мірчук, “фабрику чи фабричку УПА організували

⁶¹ Див. прим. 56.

⁶² ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 7.

⁶³ Там само. – Арк. 13.

⁶⁴ Там само. – Спр. 59. – Арк. 4–5.

⁶⁵ Там само. – Арк. 4–5, 44.

⁶⁶ Див.: Там само. – Спр. 58. – Арк. 4–7, 15–20, 21–22.

⁶⁷ Див.: Там само. – Спр. 59. – Арк. 44, 45.

і легалізували як приватну власність котрогось члена чи симпатика ОУН”⁶⁸.

Звіти з підрайонів Костопільщини показують, коли там відбулася зміна назв “підрайони” на “кущі”. Принаймні за повідомленням звіту за місяць з терену № 1 району “Іскра”, який охоплює період від 26 липня до 26 серпня 1943 р. і був підписаний провідником терену “Хомою”, в терені нараховувався 1 підрайон, який поділявся на 6 станиць. Згідно зі свідченням місячного звіту з терену “Басейн” (з’явився номер терену – 1) району “Іскра” від 26 серпня до 26 вересня 1943 р. за підписом команданта терену “Кавуна”, в терені нараховувалось 6 станиць, об’єднаних у 1 кущ⁶⁹. Таким чином, на рубежі серпня–вересня 1943 р. відбувається зміна форм поділу районів на Костопільщині – з підрайонів на кущі. Доказом цього припущення є свідчення документів запілля УПА цього ж терену за осінь 1943 р., де вже йдеться про роботу в кущах.

На відміну від Костопільщини, у північно-західній частині Волині, починаючи з липня 1943 р., звіти провідників терену за місяць писалися за дещо іншим зразком. Такий зразок складався з 9 розділів. У ньому вказувався остаточний термін подачі звіту такого роду – 25 липня 1943 р.⁷⁰ Звіти по районах Любашів, Седлище складені з врахуванням вимог цього зразка. Перший звіт з переліку підписав “Біловицький”⁷¹. Звіт з Седлищанщини не має підпису, але зазначено, що він охоплює період з 20 червня до 20 липня 1943 р.⁷²

На Седлищанщині відбувся вишкіл пропагандистів. Водночас автор, який згадав про це, жаліється, що у його терен надходить недостатньо пропагандистської літератури⁷³. В терені “Кодак”, що охоплював Ковельщину, Камінь-Каширщину й Любомльщину, на межі серпня–вересня 1943 р. навіть не була налагоджена мережа політичних працівників. Вона лише творилась у Камінь-Каширському⁷⁴.

Через загроженість обох теренів червоними партизанами оунівські підпільники не мали можливості розгорнути роботу господарської, юнацької сіток. Повідомляється про організацію господарської сітки в районі Седлище, однак підкреслюється – “праця поволі йде”, оскільки “немає фахових людей до цієї ділянки”⁷⁵. Якщо у районі Любашів юнацтво (тобто організаційна мережа юнацтва) було дуже “захоплене”⁷⁶ (у значенні “охоплене”), то у районі Седлище у той самий час юнацька мережа залишилась без керів-

⁶⁸ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – С. 266.

⁶⁹ ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 4, 8.

⁷⁰ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 9.

⁷¹ Там само. – Арк. 21.

⁷² Там само. – Арк. 6.

⁷³ Там само. – Арк. 8 і бзв.

⁷⁴ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 24.

⁷⁵ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 7–7зв.

⁷⁶ Див. прим. 71.

ництва. Вказувалось, що “діловий зверхник до сього часу не передав районowego юнака”⁷⁷. В районі Любашів у кінці липня 1943 р. ще діяли співочі, музичні, освітні гуртки, тоді як на Костопільщині, наприклад, у цей період вони припиняють свою діяльність⁷⁸.

Запілля УПА

Черговим етапом еволюції структури організаційної мережі ОУН на Волині та Поліссі стало формування запілля. Деякі моменти такої зміни конкретизував наказ ч. 16 командирам груп від 26 вересня 1943 р. (за підписом командира УПА Кліма Савура і шефа військового штабу ГК УПА полковника Гончаренка): “Командири груп, що крім військової роботи в групі не повнять функцію адміністраторів воєнних округ і політичних керівників адміністрованих ними теренів мусять негайно розложити свою працю так, щоб повні функції виконували покликані до цього референти, а саме: адміністрацію Воєнної Округи віддати зповні Командантам запілля...”⁷⁹ Це перша згадка у документі такого рівня, ГК УПА, про коло повноважень комендантів запілля, де також конкретизується діяльність референтів, на роботу яких вони мали спиратися. Там також нормуються правила видання комендантами і референтами документації. Наприклад, було зазначено, що “наказувати має право: а) у військових справах Командир і шеф його штабу, б) у справах запілля Командир групи і командант Воєнної Округи, а даліше в інших адміністративних одиницях команданти на підставі поданих наказів з гори і на підставі вимог терену...”⁸⁰

Якщо погодитись з припущеннями О. Вовка про те, що на початку травня 1943 р. почала формуватись ГК УПА⁸¹ і взяти до уваги, що першим з виданих цією організацією, відомих сучасним дослідникам, документів є відозва до українців за травень 1943 р.⁸², то слушно буде припустити, що організація запілля УПА нормувалась подібним наказом, який був одним з перших, але не зберігся до нашого часу. Те, що ініціатива таких перетворень теренів йшла зверху, засвідчує правило використання слова “запілля” у нормативних документах перших його працівників. Наприклад, у своєму наказі № 11 від 7 жовтня 1943 р. командант запілля військового району “Іскра” “Невмирущий” поставив його в середині речення у лапки і написав це слово з великої літери⁸³. В лапках слово “запілля” фігурує також у наказі

⁷⁷ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 7.

⁷⁸ Там само. – Арк. 21. Порівн.: ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 4–5.

⁷⁹ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 122.

⁸⁰ Див.: Там само.

⁸¹ Вовк О. До питання постановня УПА під проводом ОУНСД // Український історик. – 1995. – Кн. 1–4. – С. 141.

⁸² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 4.

⁸³ ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10.

команданта надрайону “Долина” від 5 жовтня 1943 р., причому – двічі⁸⁴. Щоб позначити напрямок, наприклад, подання звітів у сітці запілля, вживалися терміни “до гори” і “до низу”. Приміром, якщо писав документ командант запілля військового надрайону, то “до гори” для нього означало не що інше як до “ділового зверхника”, тобто до команданта запілля своєї військової округи, а “до низу” – до командантів запілля районів, куштів, станиць⁸⁵.

На підставі документів запілля ПЗУЗ (рівнів від надрайону до куща) охарактеризуємо референтури й коло їхніх функцій:

1. *Суспільно-політична референтура*, принаймні рівня надрайону і району, складалась з відділів: кадрів, пропаганди, технічного, адміністративного, вишкільного і юнацтва⁸⁶. Пропагандистський відділ займався організацією і проведенням так званих відправ, сходин, стріч, віч, учительських конференцій. Працівники технічного відділу прослуховували повідомлення закордонних радіостанцій і друкували на їхній основі інформації, різні матеріали для пропагандистської роботи тощо. Адміністративний здійснював нагляд за роботою місцевих сільських та районної управ як “влади у запіллі”; вишкільний відділ школив силами вишкільної групи (“трійки” інструкторів) членів місцевої сітки запілля⁸⁷. Щодо сільських управ, то їхні працівники були зобов’язані: створювати земельні комісії з наділу українців, в першу чергу малоземельних і безземельних, землею⁸⁸, організовувати допомогіві комітети, розпоряджатися транспортними засобами, утримувати вчителів і шкільних інспекторів шляхом оподаткування громади, слідкувати за утриманням жителями в порядку своїх криниць, господ, будувати дезінфекційні камери, пожежні сторожі, бані та убікації, проводити збір теплого одягу для УПА⁸⁹ і т. ін.

2. *Референтура Служби Безпеки* розвивалася автономно і могла видавати інструкції, обов’язкові для виконання в будь-якому відділі УПА чи клітині запілля. Вона не залежала ні від командантів запілля, ні від їхніх референтів. Поділялась на три відділи: поліційно-виконавчий, розвідчо-інформаційний та контррозвідки. Їхня робота добре описана Д. Веденєєвим і В. Єгоровим⁹⁰.

⁸⁴ Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 72.

⁸⁵ Проаналізуємо документи: Там само. – Спр. 120. – Арк. 5; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 17.

⁸⁶ Бачимо це з порівняння документів: Реєстр працівників політичної референтури надрайону “Долина” (без підп. і дати) (ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 361. – Арк. 38); Звіт за час від 23 вересня до 23 жовтня 1943 р. суспільно-політичного референта з району “Степ” (ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 13–22). Документи походять з двох різних теренів.

⁸⁷ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 13–22.

⁸⁸ Про те, як цей процес відбувався, наприклад, у с. Літвиця Дубровицького району на Рівненщині, див.: ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 80. – Арк. 1–54.

⁸⁹ Документи про діяльність сільських управ у селах Сарненського району: Там само. – Спр. 109. – Арк. 5, 13, 14, 17.

⁹⁰ *Веденєєв Д., Єгоров В.* Меч і Тризуб: Нотатки до історії Служби Безпеки Організації Українських Націоналістів.

3. *Організаційно-мобілізаційна референтура* на рівні району складалась з оргмоба, його заступника, вишкільного інструктора, команданта самооборони. Взагалі ж її працівники займалися мобілізацією до УПА⁹¹ у разі необхідності всього боєздатного населення в окремих місцинах, здійснювали збірку зброї у терені, керували організацією кінних сотень та процесом матеріально-технічного забезпечення їх, інструктували пропагандистів-виховників і проводили військовий вишкіл молоді⁹², організовували військовий зв'язок, системи оборони сіл (від району до станиці), ставили на облік потребуючих допомоги родичів військовиків УПА⁹³. Цій референтурі були підзвітні військові підприємства терену (слюсарні, римарні, столярні, мотузярні⁹⁴ і т. п.).

4. На рівні району апарат *господарчої референтури* складався з районного господарчого, який очолював відділи, керовані підреферентами: заготівель, промисловості, торгівлі, земельно-лісовим, фінансовим. У співпраці з жіночою сіткою УЧХ його працівники займалися обліком усього майна терену, забезпеченням інтендантур УПА товарами продовольчої і непродовольчої груп згідно з відповідними нормами⁹⁵, облаштуванням крижок, магазинів (складів), харчових пунктів, збиранням у населення збірок (поставок, контингентів⁹⁶), іноді з надаванням посвідок про відшкодування зібраного у майбутньому (бофонів), організацією на договірних умовах з селянами відгодівлі худоби на потреби УПА (і вивозу худоби “на Північ”⁹⁷, тобто для потреб оперуючих поблизу і за межами кордону з БРСР відділів УПА), керівництвом підприємствами терену (кравецькими та шевськими артілями, гарбарнями, римарнями, трикотарнями, бляхарнями, тартаками, пекарнями, м'ясарнями, “фабричками” кави, повидел, сушарками, пасіками та ін.), закупівлею товарів, яких не вистачало у запіллі (наприклад, солі, мила, сірників), за межами ПЗУЗ або в місцевих спекулянтів⁹⁸. У ВО “Турів” навіть було організоване виробництво “папірців для курення” під назвою “Безрезняк”⁹⁹.

5. *Референтуру зв'язку* очолював шеф зв'язку, якому підлягала розгалужена мережа зв'язкових пунктів терену. Працівники зв'язкових пунктів і гінці забезпечували роботу організаційного й військового зв'язків¹⁰⁰. Окремі зв'язки (штафетні лінії?) створювались з метою передачі наказів і звітів за

⁹¹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 10.

⁹² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 13, 326, 327.

⁹³ Там само. – С. 188.

⁹⁴ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 4.

⁹⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 90.

⁹⁶ Як синоніми українського слова “збірка” використовувалися слова “поставка” (за радянською термінологією) і “контингент” (за німецькою термінологією).

⁹⁷ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 108а. – Арк. 14.

⁹⁸ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 3.

⁹⁹ Петренко Р. За Україну, за її волю (Спогади) // Літопис УПА. – Торонто; Львів, 1997. – Т. 27. – С. 90.

¹⁰⁰ ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9.

допомогою кінного зв'язку¹⁰¹. Зв'язок був звичайний і приспіваний (кур'єрський). Останнім користувались лише для перевезення зброї, осіб з числа керівництва, похідних груп, поранених, з метою переїзду до іншої військової округи¹⁰². Працювали зв'язковими “переважно молоді люди, часом навіть підлітки, чи старі жінки-бабуни, що менше звертали на себе увагу”¹⁰³.

б. *Референтура УЧХ* перебрала на себе функції жіночої сітки підпілля ОУН. Складалась з відділів, у тому числі харитативного, суспільно-політичної роботи¹⁰⁴. Перший відділ повинен був допомагати потерпілим родинам “від акцій німецько-польських вандалів”, здійснювати опіку над дітьми¹⁰⁵. Працівники цієї референтури мали доглядати за хворими і пораненими на санітарних пунктах під захистом охоронних відділів¹⁰⁶, організовувати приймальні для хворих у віддалених від санітарних пунктів районах, проводити медичні огляди стрільців УПА. Під егідою УЧХ організовувались збірки рослин для виробництва ліків, зокрема чемериці, польової сосонки, полину, листя брусниці, бобовника¹⁰⁷ та варіння лікувально-профілактичного чаю, здійснювалася заготівля дієтичних харчових продуктів для поранених – меду, сушених овочів, ягід. Жінки виготовляли речі особистого вжитку для військових: білизну, шкарпетки, тонке полотно на бандажі¹⁰⁸ тощо.

Розглянемо комплекс документів надрайонів “Долина” (Костопільського), “Лісова пісня” (Сарненського), “Гало” (Столинського) ВО “Заграва”, а також окремих територій ВО “Турів”.

Джерельною базою для вивчення упівського запілля надрайону “Долина” є накази командантів, звіти командантів та референтів, інструкції, залучники, інформації, списки фахових сил, списки працівників куштів, аналіз яких дає можливість визначити особливості адміністративного поділу кожної військової округи, узагальнити повідомлення про посадовців запілля і встановити його хронологічні рамки.

Станом на 18 вересня 1943 р. надрайон “Долина” поділявся на райони Деражно, Стидень, Степань, Костопіль, Березно, Людвіполь. Про сьомий район, Городницький, є повідомлення за 14 жовтня¹⁰⁹. Райони позначалися криптонімами і числовою нумерацією. Таким чином, район Деражно стає районом ч. 1 “Лісний”, район Стидинь – районом ч. 2 “Камінь”, район

¹⁰¹ *Бутковський І.* Організаційна структура УПА // УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. 1942–1950: 36. докум. – Б. м., 1957. – Ч. 1. – С.15.

¹⁰² *Петренко Р.* За Україну, за її волю (Спогади). – С. 89.

¹⁰³ Там само. – С. 90.

¹⁰⁴ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 128.

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 143.

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 141.

¹⁰⁷ Там само. – Спр. 29. – Арк. 47.

¹⁰⁸ *Петренко Р.* За Україну, за її волю (Спогади). – С. 153.

¹⁰⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 271–272.

Степань – районом ч. 3 “Керч”, район Березно – районом ч. 4 (?) “Берег” (або “Беріг”), район Людвиполь – районом ч. 5 (?) “Склея”, район Костопіль – районом ч. 6 “Іскра” і район Городниця – районом “Пекло”¹¹⁰.

Можна також встановити особливості адміністративного поділу більшості цих районів та визначити псевдоніми їхніх працівників. Аналіз 45 документів, що походять з надрайону “Долина”, засвідчив, що у районі ч. 1 командантом протягом періоду від серпня до 8 грудня 1943 р. був “Залізник”¹¹¹, у районі ч. 2 з серпня до листопада цю посаду обіймав “Мирний”¹¹², в районі ч. 3 на схожій посаді перебував, принаймні у серпні 1943 р., “Лобода”¹¹³, у районі “Берег” командантом у серпні 1943 р. був “Сокіра”¹¹⁴, у районі “Склея”, принаймні до 17 серпня, на схожій посаді перебував “Батій”, тоді як протягом листопада того ж року – “Чорнота”¹¹⁵. У районі ч. 6 провідником, а невдовзі і командантом у часовий проміжок з 22 червня до 15 вересня був “Костомаров”. Цікаво, що новий командант цього району, “Невмирущий”, поставив підпис під звітом за місяць за час від 12 серпня до 12 вересня 1943 р. свого попередника “Костомарова”, але не вказав дати свого підпису. На цій посаді “Невмирущий” перебував до 30 вересня 1943 р. включно. Відомо, що наказ по району від 3 жовтня єдиний раз підписав у ранзі команданта району “Жбурляй”. Далі командантом, уже заплілля, постає той самий “Невмирущий”, але десь до грудня місяця. У заступництві за “Невмирущого” як командант заплілля підписав наказ 9 січня 1944 р. “Журливий”. На посаді команданта заплілля району “Іскра” від 4 лютого до 7 квітня 1944 р. працював “Архип”¹¹⁶. Командантом району “Пекло” був “Дажд” (“Даждь”, “Дожд”), що підтверджують трофейні документи від 1 жовтня, 3 жовтня, 10 жовтня, 17 жовтня, 21 жовтня 1943 р.¹¹⁷ Слід згадати про документ начебто з району “Пекло” за 28 травня 1944 р., у якому “Дудар” звітував “Богдану” про “державні річи”, якими володіють селяни. Можливо він і походив з Городницького району, але не виключене його походження з іншого регіону¹¹⁸. Синонімічний криптонім можна пояснити зміною назв одиниць сітки заплілля, яка відбулася у зв’язку з приходом радянських військ на Волинь приблизно у березні–квітні 1944 р.

¹¹⁰ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 198; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 34, 40, 52, 56; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 94.

¹¹¹ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 56; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 103.

¹¹² ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 56; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 101.

¹¹³ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 56.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само. – Арк. 54, 56; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 104–105.

¹¹⁶ ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1, 9; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 27, 32, 34, 41–42; Спр. 34. – Арк. 94–97, 98–99, 102.

¹¹⁷ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 58, 63, 84, 101, 108.

¹¹⁸ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 63.

Усі з представлених вище районів восени 1943 р. поділялись або на підрайони, або на кущі, що свідчить про поступове, а не одномоментне реформування оунівського підпілля з метою відповідності новим реаліям.

Район ч. 1 “Лісний” станом на 15 вересня 1943 р. мав у своєму складі 4 підрайони, у трьох з яких було по 5 станиць, а у четвертому – 3. Підрайони також нумерувались. Чисельність працівників сітки запілля районного центру становила 167 чол., а в підрайонах ч. 1–4 (з станицями кожного з підрайонів) – відповідно по 32, 35, 31, 23 осіб. Отже, кадровий склад Дераженського району становив 288 чоловік.

Порівнявши показники трьох документів з підписом “Залізняка” за 25 вересня, 24 жовтня і 8 грудня 1943 р., бачимо, що за такий період чисельність підлеглих району кущів (вже не підрайонів!) зросла з 4 до 5, показник кількості станиць зріс з 18 до 23, а рівень охопленості “осель” (тобто усіх місць проживання людей) збільшився з 28 до 35 населених пунктів. Якщо у вересні 1943 р. у районі працювало 123 чоловіки і 80 жінок, у жовтні – 140 чоловіків і 80 жінок, то в грудні показник залучених до праці у терені людей зменшився і склав всього 213 осіб, з яких 78 вважалися активом¹¹⁹.

На жаль, поки що не можна деталізувати організаційний поділ району ч. 2 “Камінь”. Відомо, що командант району “Долина” 20 серпня 1943 р. перевіряв роботу підрайону № 1 в Тростянці. У районі 10 вересня відбулася відправа для районних командантів запілля. Наприкінці листопада 1943 р. з 15 осель району всі були охоплені організаційною сіткою, у терені працювало 79 чоловіків і 52 жінок¹²⁰.

Записи командантом надрайону “Долина” про отримання ним місячних звітів з району № 3 “Керч” не деталізують суті цих документів, які мали б містити інформацію про мережу організацій запілля терену. Відомо тільки, що в грудні 1943 р. у районі нараховувалось 17 осель і 1 містечко, працювало 100 осіб. Згадується також село Ромейки, у якому, за повідомленням з станиці № 5 району “Керч”, було зловлено 16 ляхів¹²¹.

У районі “Скеля”, за повідомленням від 6 вересня 1943 р., працював підрайоновий командант “Галайда”, отже, на початку вересня все ще існувала підпільна сітка ОУН. Станом на 7 листопада 1943 р. того ж року підрайонів нараховувалось 7 (два з них – “Крути”, “Байрак”), у двох з яких робота йшла дуже погано: з причини, що “все населення в розбізі і загрожений терен” – у підрайоні “Луг” (№ 5), через “легковажність місцевих керівників” – у підрайоні “Корч”. Чисельність сіл району в листопаді–грудні 1943 р. зросла з 43 до 47. При цьому вказувалось, що 9 сіл спалили поляки, 7 – німці,

¹¹⁹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 162–164, 44, 115; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 103.

¹²⁰ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 52, 34; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 101.

¹²¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 253; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 104. – Арк. 1; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 198.

2 – червоні. Нарховувалось 335 працівників терену, з яких 295 чоловіків і 40 жінок. Таким чином, це один з 7 районів надрайону “Долина”, підтвердження про існування в якому кушів замість підрайонів не вдалося виявити¹²².

Район ч. 6 “Іскра” поділявся на 6 кушів. За показами документів, куш № 1 існував 27 серпня 1943 – протягом січня 1944 рр. Командантом куща був “Кавун”. Відомі псевда підлеглих йому командантів трьох станиць – “Шпак”, “Корній”, “Смилий”. Відомо також про станицю ч. 1 “Корч” куща № 1¹²³. Чисельність станиць куща № 2 зростає з 4 (у вересні 1943 р.) до 7 станиць і штіцпункту Моквин (у березні 1944 р.). Якщо у вересні командантом куща був “Марко”, а станичними “Чуб”, “Ястер”, “Толий”, “Бахман”, “Мороз”, “Крук”, “Житенко”, то в березні командантом заплля куща вже був “Олекса”¹²⁴. Хронологічні межі існування куща № 3, які визначаються за документами, це 23 серпня 1943 р. – 4 квітня 1944 р. 23 серпня 1943 р. провідником куща був “Залізник”, він же як кущовий командант заплля керував кущем ч. 3 “Яр” станом на 22 жовтня і в листопаді. В лютому – 4 квітня 1943 р. командантом заплля куща ч. 3 вже був “Максим”. У звіті від 4 квітня 1944 р. він повідомив про тероризування більшовицькою адміністрацією таких сіл куща, як Любаша, Підлужне, Трубиці, Руда, Космачів¹²⁵. Повідомлення про куш № 4 датовані 15 вересня 1943 р. – 4 квітня 1944 р. У першому випадку повідомляється про команданта куща “Чміля” і станичних “Гірняка”, “Беца”, “Пугача”, “Рогатка”, у останньому – про команданта куща “Василя”. Згадуються і села куща: Мар’янівка, Брушків, Пенків, Олександрівка. Чисельність працівників куща до квітня 1944 р. скоротилась до 10 осіб¹²⁶. З 15 вересня 1943 р. до 6 квітня 1944 р. є повідомлення про існування куща № 5. Перше з цих повідомлень містить інформацію про кущового “Довбню” і станичних 9 станиць куща: “Зеленого”, “Осику”, “Граба”, “Мороза”, “Одуда”, “Білого”, “Солов’я”, “Богдана”, “Ворона”. Проте у квітні командант “Коваль” повідомляв про загрозу з боку більшовиків таким селам куща, як Борщівка, М. Любашка, М. Селище, Довганець, Крихи (чи Крухи), перебування “штундів” у селах Куплі та Рудні. Працювало у кущі 34 особи членства¹²⁷. На жаль, не датований документ, який повідомляє про персональний склад “екзекутиви” куща № 6. У ньому керівником куща виступає “Хома”, а його заступником – “Вихор”. Перераховані 4 станиці цього куща: № 1 Антонівка (станичний – “Сокіл”), № 2 Цицелівка

¹²² ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 33; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 77, 105, 69, 104; Спр. 104. – Арк. 1.

¹²³ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 7; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 34, 41, 43.

¹²⁴ ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 29; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 13, 58.

¹²⁵ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 59, 15, 59, 51–52; Спр. 29. – Арк. 44, 54; Спр. 64. – Арк. 15.

¹²⁶ Там само. – Спр. 64. – Арк. 56, 19, 23.

¹²⁷ Там само. – Арк. 54–55, 14.

(станичний – “Дубченко”), № 3 Рисванка (станичний – “Чумак”), № 4 Жалянка (станичний – “Гребля”)¹²⁸.

Район “Пекло”, очевидно, не мав поділу на кущі і поділявся тільки на станиці.

Основою джерельної бази для вивчення мережі запілля на Сарненщині (надрайон “Лісова Пісня”) є накази політичних і господарських референтів надрайону, інструкція команданта надрайону, зарядження, звіти з окремих районів, видані по лінії політичної референтури (за місяць, відділу кадрів), донесення, інформації з районів, списки фахових сил з надрайону і районів.

Надрайон “Лісова Пісня” поділявся на 5 районів з відповідним числовим позначенням – “Дунай” (26), “Замок” (27), “Умань” (28), “Гай” (“Рай”) (29), “Роса” (30)¹²⁹. Ці райони розташовувались на теренах, які нині входять до Рівненської області. Перший з них включав у себе деякі села, що зараз входять до Рокитнівського району Рівненської області – Масевичі, Карпилівку, Борове, Дерть¹³⁰. До другого з переліку району входили населені пункти, які є у теперішньому Сарненському районі згаданої області – це Сарни, Клесів, Сехи, Чудель, Кам’яне, Німовичі. До району “Умань” належали як окремі поселення, що зараз входять до складу Сарненського району тієї ж області (Любиковичі, Цепцевичі, Стрильськ), так і ті, що належать до Дубровицького району, – Дубровиця, Осова, Крупове. Знаємо про входження до району “Рай” сіл Тьолковичі, Тутовичі, Каноничі, Довговоля, Дубівка, Озеро, Жовкинь, Острівці, Лукі, Воронкі; переважна більшість з них належить до сучасного Володимирецького району Рівненської області. До “Раю” входили деякі села сучасного Володимирецького району (Ст. Рафалівка, Воронки)¹³¹.

Вдалося виявити згадки про накази чч. 3А, 4 і безпосередньо тексти наказів чч. 4А (від 24 вересня 1943 р.), 5А (від 13 жовтня 1943 р.), 6 (від 18 жовтня 1943 р.), 7А (від 23 жовтня 1943 р.)¹³² з надрайону. Накази чч. 5А, 6, 7А підписав “Павло”. Швидше за все, це був політреферент надрайону. Перші накази “Павла” регламентували роботу місцевих політреферентів, а починаючи з ч. 4А – роботу районних управ як їхніх “правонаступників”. Наказ ч. 4А не завірений ніким, хоч і містить цінне повідомлення про райони Сарненського надрайону та їхнє числове позначення (див. вище). У наказі ч. 6 “Павло” дорікнув працівникам управ у тому, що вони не виконали його наказів чч. 1–5 навіть і на 50%, порадив написати і переслати йому перший звіт за тиждень праці до 24 жовтня, хоч це вони повинні були вже зробити приблизно в перші дні жовтня¹³³. Наказом від 23 жовтня

¹²⁸ Там само. – Арк. 53.

¹²⁹ Там само. – Спр. 109. – Арк. 33.

¹³⁰ У звіті політреферента “Артема” з терену “Дунай” подибуємо згадки ще про такі села цієї місцини: Молевичі, Буда, Остки, Сновидовичі, Залав’є, Галич, Біловіж, Нетреба, Довгань (Там само. – Спр. 63. – Арк. 39–40).

¹³¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 267, 271, 272, 297, 301, 302.

¹³² ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 109. – Арк. 33, 11, 20, 32.

¹³³ Там само. – Арк. 20.

1943 р. “Павло” зобов’язав голів управ Сарненщини звітувати про рухи “тяглової і пішої сил” в терені і вже закінчувати поділ державних земель між новими землевласниками¹³⁴.

У зв’язку зі збільшенням скарг з відділів УПА щодо неналежного забезпечення їх харчами з боку управ у своєму зарядженні ч. 9 за 4 листопада 1943 р. “Павло” роз’яснив голові району “Умань”, як на належному рівні організувати систему постачання із залученням господарчої референтури району¹³⁵.

У документі від 27 жовтня 1943 р., завіреному командантом надрайону “Ігорем”, команданти районів інструктуються у справі напрямних, за якими мали складати свої звіти за місяць. Вони повинні були звітувати про наступне: працю організаційної сітки на просторах певного терену, чисельність і національний склад населення, діяльність українських та неукраїнських політичних груп, ворогів (німців, червоних, “польської партизанки”), число спалених німцями і червоними сіл, польських колоній, події в терені, ступінь поширеності релігійних сект, мову, на якій проводять службу священники різних церков. Це одинокий документ з виявлених нами, автором якого є командант надрайону ”Лісова Пісня” “Ігор”¹³⁶.

Серед звітності виділимо документ з терену “Дунай” політреферента “Артема” (28 вересня 1943 р.). Він повідомив про призначення у кожній станиці свого району політреферента і керівника кадрів. Автор вказав на “брак людей, що могли б займати становища керівників відділів: адміністрації, пропаганди, юнацтва і кадрів”¹³⁷.

Відомий і звіт одного з керівників згаданих вище відділів політреферентури, відділу кадрів. Це документ з району “Гай” “Вернигори”, у якому він звітує про проведення сходин у станицях району – “Хата”, “Шибка”, “Клуна”, “Кроква”, “Колода”, “Ломака”, “Підвала”, святкування у кущі “Броди” дня повстання у Львові – 1 листопада 1918 р.¹³⁸ Інше джерело з району “Гай” повідомляє назви кущів і станиць району. Нараховується 7 кущів, 6 з яких мали назви “Великан”, “Ремісник”, “Острів”, “Овруч”, “Шпинь”, “Чигирин”, а ще один – без назви. Їх очолювали, відповідно, “Кравець”, “Тип”, “Моряк”, “Булавний”, “Шинкар”, “Бунчужний”, “Четар”. Повідомляється про існування в кожному кущі від 1 до 4 станиць¹³⁹.

Про роботу ще одного працівника запілля свідчить список фахових сил з району “Умань”. Автором його, очевидно, був керівник відділу кадрів політреферентури цього району “Чорний”. Він нарахував у своєму районі 34 робітничі спеціальності. З них найбільше столярів (160), кравців (110), теслярів (101), шевців (96), мулярів (75)¹⁴⁰.

¹³⁴ Там само. – Арк. 32.

¹³⁵ Там само. – Арк. 75.

¹³⁶ Там само. – Спр. 35. – Арк. 87.

¹³⁷ Там само. – Спр. 63. – Арк. 39–40.

¹³⁸ Там само. – Арк. 37.

¹³⁹ Там само. – Арк. 41.

¹⁴⁰ Там само. – Арк. 38.

У зв'язку з приходом радянських військ навесні 1944 р. підпільна мережа на Сарненщині, напевне, зазнає змін. На жаль, ми не маємо можливості їх прослідкувати, як це було на прикладі Костопільського надрайону і буде на прикладі Столинського.

Інформації з Сарненщини дають можливість простежити процес реформування сітки запілля району "Роса". Вони укладались по лінії СБ. В інформації з району "Роса" від 1 до 3 грудня 1944 р. автор "Січ" повідомляв про діяльність червоних у терені, згадував села Серхова, Більськ, Горди¹⁴¹. Йшлося про підрайон № 1 і села Серхова, Більськ, Рудка в інформації з того ж району за підписом "Сича", але за час з 1 до 10 грудня 1944 р.¹⁴² Звіт за місяць з району "Роса", укладений 27 грудня 1944 р. "Завзятим", став своєрідною акумуляцією інформацій від 16 до 17 грудня 1944 р. з підрайону № 1 району "Роса", від 10 до 14 грудня 1944 р. з підрайону № 2 району "Роса", від 24 грудня 1944 р. з підрайону № 2 району "Роса" та інших такого роду документів (одно-, три-, десятиденних за періодичністю написання). Останній звіт – це узагальнення, здійснене командиром СБ району¹⁴³.

У згаданих документах повідомляється про підрайони № 1 і № 2 району "Роса", що свідчить про зміну традиційної структури поділу району на кущі поділом на підрайони, а, отже, і про зміну структури запілля знову організаційною структурою, схожою на оунівську. Підтверджує це припущення той факт, що вже 9 грудня 1944 р. керівник району "Роса" "Бен" називається не командантом, як раніше, а провідником району¹⁴⁴ – така назва керівника не була характерною для сітки запілля.

Підходи до організації діловодного процесу на Столинщині теж змінюються у зв'язку зі створенням запілля. Проаналізуємо такі документи рівня від надрайону до куща, як єдиний відомий на сьогоднішній день звіт за місяць команданта надрайону, звіт референта юнацтва надрайону, місячні звіти командантів районів, референтів СБ, відомості з терену команданта СБ надрайону, інформації командантів надрайону, районів і СБ, ділова переписка (грипси) різних працівників запілля. Про організацію запілля УПА в регіоні йшлося в наказі команданта запілля ВО "Заграва" "Дубового" від 23 вересня 1943 р. Командантом запілля надрайону "Гало" став "Шепель"¹⁴⁵. До надрайону входило 148 сіл (станом на жовтень 1943 р.) у складі опанованих організаційною сіткою Висоцького (30 сіл і 2 містечка) та Столинського (30 сіл)¹⁴⁶ і неопанованих Березівського і Давидгородського районів. Центри трьох останніх районів, як і в другій половині 1942 р., були вже на території БРСР. Два опановані райони ("по лівій стороні ріки Горинь") мали назви "Луг" і "Дубник"¹⁴⁷.

¹⁴¹ Там само. – Спр. 36. – Арк. 26.

¹⁴² Там само. – Арк. 28.

¹⁴³ Там само. – Арк. 39.

¹⁴⁴ Там само. – Спр. 35. – Арк. 56.

¹⁴⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 156.

¹⁴⁶ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 100.

¹⁴⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 268.

Через більшу загрозу терену з боку радянських партизан, ніж у сусідніх Костопільському і Сарненському надрайонах, тут спочатку не вдавалось налагодити дієву організаційну сітку. Існують згадки про випадки намови місцевих жителів радянськими партизанами і численні напади червоних на працівників запілля Столинщини. Наприклад, 15 листопада 1943 р. людям з оточення “Шепеля” вдалось приспати пильність чоловіка, котрий ладен був здати радянським партизанам кущового з с. Лудинь¹⁴⁸. 25 листопада 1943 р. “комунари” наскочили на будинок у с. Ботово Столинського району, де перебував “Шепель” і ще 4 “друзі”, тобто представники організаційного активу вищого рівня. Працівники запілля не розгубилися і втекли. “Комунари” зі злості запалили хату і вбили її господаря¹⁴⁹. В результаті подібних акцій ледве не були знищені командант надрайону “Шепель”, командант СБ надрайону “Грибок”, загинули шеф зв’язку надрайону, 4 команданти районів¹⁵⁰.

У результаті розширення надрайону весною 1944 р., коли назва надрайону була змінена на “Лиман” і до нього приєднано Володимирецький й Дубровицький райони, у його складі опинилися такі райони: “Верес” (Висоцький), “Студений” (Столинський), “Валка” (Володимирецький і Дубровицький¹⁵¹). Поряд з цим зустрічаємо відомості про існування в квітні–травні 1944 р. нового надрайону “Затока”, що його очолював “Микола”. В одному зі своїх заряджень він, намагаючись інтенсифікувати роботу організаційного активу в різних ділянках, вказав, що “запілля не повинно засиджуватись по хатах, треба перебувати в лісі”¹⁵². Можливо, цей надрайон територіально межував зі Столинським.

Прослідкуємо зміни у структурі організаційної сітки запілля надрайону, які сталися протягом листопада–грудня 1944 р.

Якщо грипс від 25 листопада 1944 р. з району “Верес” був адресований “до друга Коменданта”¹⁵³, то схожого зразка грипс “Дмитро” з того ж району адресував 27 грудня 1944 р. вже “до друга Командира”¹⁵⁴. У ранзі команданта керівник району “Студений” згадується у документі від 18 листопада 1944 р.¹⁵⁵, тоді як інший документ, від 8 грудня 1944 р., повідомляє про командира району “Студений”¹⁵⁶. Інші документи за листопад повідомляють про поділ Володимирецького і Дубровицького районів на підра-

¹⁴⁸ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 24.

¹⁴⁹ Там само. – Арк. 25–26.

¹⁵⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 100; ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 26–27.

¹⁵¹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 56, 59–61.

¹⁵² ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 3.

¹⁵³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 57.

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 9.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 19.

¹⁵⁶ Там само. – Арк. 22.

йони¹⁵⁷, а в документі з Висоцького району від 26 листопада 1943 р. керівник району вже зветься провідником¹⁵⁸.

Отже, у Столинському районі зміни у сітці підпілля де-факто відбувались у листопаді 1944 р., оскільки це підтверджують зміни назв посадових осіб районів Столинщини за цей місяць на нехарактерні для працівників мережі.

Як у випадку з документом з Сарненщини, документи зі Столинщини є документальним доказом формального скасування сітки запілля (навесні 1944 р. значно реформованої). Такий процес можна пояснити катастрофічним зменшенням рівня охопленості теренів надрайону організаційною сіткою, скороченням чисельності працівників підпільної мережі у зв'язку з активізацією репресивної роботи на Волині і Поліссі радянських органів безпеки. На жаль, нічого не відомо про те джерело, яке б де-юре регламентувало цю зміну, хоч воно мало б бути.

Про особливості розгортання сітки запілля у другій з військових округ, що є предметами розгляду, “Турів”, відомо небагато. Поодинокі документи, що виявлені, – це звіти з надрайону і районів (за місяць), звіти військовика з району Камінь-Каширський, десятиденний звіт праці по району Седлище.

Розглянемо звіти: перший – з терену (надрайону) “Байрак”, завірений 14 грудня 1943 р. “Миколаю”¹⁵⁹, другий – орієнтовно з Колківського надрайону, підписаний “Скалою” 1 січня 1944 р.¹⁶⁰ Тематичні блоки цих звітів за формою різняться між собою, а традиція оформлення другого документа ідентична правилам оформлення звітів за місяць командантами запілля районів надрайону “Долина” ВО “Заграва”. Терен “Байрак” включав у себе Матіївський, Голованський, Шацький, Заболоцький, Любомльський райони. Лише Голованський район не був zagrożений червоними, поляками чи німцями. Тамтешня сітка запілля була розвинена недостатньо, наприклад у Любомльському районі нею було охоплено тільки 4 села, а на увесь надрайон діяло 6 станиць СБ, працювало кілька гарбарень, миловарень, м'ясарень¹⁶¹. Проте вже у звіті за місяць команданта запілля “Гамалі” одного з районів цього надрайону – “Корт” (Матіївського), йдеться про налагодження за період з 1 листопада 1943 р. до 1 грудня 1943 р. роботи “кущових проводів”, керівниками яких призначено осіб з великим стажем роботи. У районі з 48 сіл організаційною сіткою вдалось охопити 44, серед яких села Рудня, Сюмаки, Чорноплес, Довгийліс та інші¹⁶².

¹⁵⁷ Там само. – Арк. 16; Спр. 22. – Арк. 63.

¹⁵⁸ Там само. – Спр. 36. – Арк. 59–61.

¹⁵⁹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 148–152.

¹⁶⁰ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 5 (неповний текст документа); Спр. 130. – Арк. 84–85 (повний текст документа).

¹⁶¹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 148–152.

¹⁶² Там само. – Арк. 139–141. Виявлені також місячні звіти з теренів “Дочан”, “Ринок”, “Карлик” ВО “Турів” за листопад–грудень 1943 р. (по одному з кожного із зазначених теренів). Лише звіт з терену “Ринок” має підпис автора (“Коваленко”) з вказівкою його посади (рай. ком. запілля) (див.: ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 45–57, 62).

Районний військовик Камінь-Каширщини “Чума Микола” у звіті від 22 листопада 1943 р. виділив у районі куц № 1 “Керч” (де бракувало “провідних одиниць”), куц № 2 “Київ” (там діяв лише один станичний, у Заліссі, а кущовий приступив до праці 16 листопада), куц № 3 “Курськ” (у ньому саме почав працювати кущовий, а станичних ще не знайдено), куц № 4 “Коломия” (кущовим тут був “Обережний”), куц № 5 “Херсон” (робота налагоджена). У цьому документі також перераховано 24 села району, “охоплені списками”, і 20 сіл неохоплених¹⁶³.

Куц “Колос” (Седлиський) і окремі села (Мизово, Буцень, Синів, Дотень) іншого куца, назва якого не уточнюється, згадуються у звіті з праці за 10 днів “в. к.” по району Седлище, підписаному “Явором”¹⁶⁴.

У цілому для документації з цієї військової округи характерна низька інформативність. Видно, що тут процеси реформування оунівської мережі не проходили такими швидкими темпами, як це було, наприклад, у надрайоні “Долина” ВО “Заграва”. Можливо, свою роль зіграли фактор віддаленості від місця перебування Головної Команди УПА у час творення мережі в запллі, велика концентрація ворожих сил тощо.

Таким чином, аналіз закономірностей оформлення і змісту винятково трофейних документів мережі підпілля ОУН на ПЗУЗ показав, що орієнтовно в серпні–вересні 1943 р. відбувається її розширення. Якщо до цього часу структура мережі в цілому на Волині та Поліссі була собою “екзекутивами” (проводами) краю–округ–районів–підрайонів¹⁶⁵–станцій на чолі з провідниками і референтами як керівниками окремих напрямків роботи, то протягом зазначеного терміну вона починає набувати нових обрисів – на усіх рівнях розширеної мережі (внаслідок створення надрайонів і заміни підрайонів куцями) розгортають роботу команданти (у станицях – станичні) і референти вже як працівники заплля УПА. У березні–квітні 1944 р. внаслідок приходу радянських військ відбулось зменшення її чисельного складу, а надрайони, наприклад, стають масштабнішими. Документи продовжують повідомляти про роботу заплля УПА до листопада–грудня 1944 р., хоча мережа поступово ліквідується (наприклад, мобілізуються до армійських відділів працівники розгалужених господарчих референтур), доки наприкінці року не зникне зовсім, перетворившись у підпільну сітку, що була дещо схожою на ту, яка існувала до моменту появи заплля. Свій вплив на розвиток адміністративної мережі прагнула здійснити восени 1943 р. і Народно-Визвольна Революційна Організація (НВРО), до створення якої на Волині мали причетність оунівці. Вона прагнула надати національно-визвольній боротьбі всеукраїнського масштабу.

¹⁶³ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 137.

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 182.

¹⁶⁵ Відомо про поділ районів у Західній Волині не на підрайони, а на куці вже з липня 1943 р., що уподібнює адміністративну структуру цієї місцевості з тією, яка існувала в Галичині, зокрема, в 1942–1943 рр.

Документи як підпілля ОУН, так і запілля УПА мало чим відрізнялись за видовим розмаїттям, в дечому різнились за формою. Місця походження, імена авторів переважної більшості з них, особливо в західній частині Волині, кодувались. У цілому вдалось визначити реальні відповідники закодованим назвам різних адміністративних утворень на ПЗУЗ у досліджуваний період, хоч слід відмітити нестачу джерел, в свій час вилучених на теренах Західної Волині.